

AMIR TUMUR FAOLIYATIDAGI INSONPARVARLIK VA
BUNYODKORLIK TAMOYILLARI

TO'RAQULOV OHUNJON ORIFJON O'G'LI.

TDTr.U talabasi.

Ramatov Jumaniyoz Sultanovich. Ilmiy raxbar.

***Annotatsiya:** XX asrda falsafada bir qator yangi oqimlar paydo bo'ldi. Bu oqimlar ta'limotlarining ijobiy tomonlari bo'lib, ular ijtimoiy hayot, tabiatshunoslik fan yutuqlarini amaliyot bilan bog'lashda bir muncha ilg'orlikka egadirlar. XX asr davomida jamiyat falsafasiga jiddiy e'tibor qaratildi. Natijada turli olimlar paydo bo'ldi.*

***Kalit so'zlar:** strukturalizm, fenomenologiya, pragmatizm, irratsionalizm, ekzistensializm, industrial va post industrial jamiyat nazariyasi.*

***Abstract:** In the 20th century, a number of new currents appeared in philosophy. These are the positive aspects of the teachings of currents, they have some progress in connecting the achievements of social life and science with practice. During the 20th century, serious attention was paid to the philosophy of society. As a result, various scientists appeared.*

***Key words:** structuralism, phenomenology, pragmatism, irrationalism, existentialism, theory of industrial and post-industrial society.*

XX asrning 60- yillarida Fransiyada strukturalizm (tuzilish) oqimi paydo bo'lib, ular ham gumanitar-tilshunoslik, adabiyotshunoslik, etnografiya, psixologik, tarix fanlaridagi metodologik jihatlarini tahlil qildilar. Strukturalizm ta'limoti ob'ekt strukturasini tuzilishini tushunishda tahlil sistemasi orqali yondoshishga bog'liqdir, deb tushuntiradi. Sistemali yondoshish murakkab ob'ektlarni ilmiy tahlil qilishga chaqiradi. Ular ob'ektlarni o'rganishda har-xil pog'onali tuzilishini e'tirof etishga undaydi. Tashqi va ichki aloqalar sistemasini

aniqlashga qaratadi. Bu prinsip ijtimoiy hayotga ham taalluqlidir. Bu oqimni asoschisi Klad Levistros bo'lib, u o'zining «Strukturnaya antropologiya» nomli asari bilan mashhur.

XX asr oqimlaridan yana biri bu «Fenomenologiya» (fenomen grek tilidan olingan bo'lib, yuz beruvchi, logos-ta'limot) ikki ong fenomenlari, hodisalari to'g'risidagi ta'limot demakdir. Bu oqim nemis klassik faylasufi G. Gegelga borib taqaladi. U hozirgi zamon falsafasida yangicha tus olib, Edmund Gusserl tomonidan olg'a surilgan. Falsafiy fan sifatida o'rta qo'yilgan. Fenomenologiya bilish jarayoniga katta e'tibor beradi. Bu yo'nalish fikricha, bilishni birdan-bir manbai fenomen yoki ong hodisalaridir.

Falsafa taraqqiyotida pragmatizm oqimi ham bo'lib, uning davomchisi instrumentalizmdir. Asoschisi amerikalik faylasuf-sotsiolog Djon Dyuidir. U o'zining «Kak mo' mislim», «Logika», «Teoriya issledovaniya» asarlarida turlicha ijtimoiy muammolarni ko'tarib chiqdi. Uning fikricha intellekt bu instrumentdir. Inson kelajagini aniqlash vaziyatni bilish, insonni o'zini xulq-atvorini tartibga soluvchi bir instrument sifatida qaramog'imiz lozim.

Xulosa qilib aytganda, bu oqimlar ta'limotlarining ijobiy tomonlari bo'lib, marksistik falsafa bilan taqqoslaydigan bo'lsak, ular ijtimoiy hayot, tabiatshunoslik fan yutuqlarini amaliyot bilan bog'lashda bir muncha ilg'orlikka egadirlar. Ayniqsa, insonni ma'naviy qiyofasi, uning faoliyatini yoritilishi, har bir asar va falsafiy muammolarda seziladi. Bu esa, bizning respublikamizdagi ma'naviyat jarayonlari talqini, unga berilayotgan e'tibor nuqtai-nazaridan yondoshadigan bo'lsak, ularni haqiqiy hayotiyligidan dalolat beradi. Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ularning fikri va mulohazalarida ma'naviyat, madaniyat fan – texnika muammolarini insonga qaratish, unga xizmat qildirish g'oyalari markaziy o'rinlarni olgan.

XX asrda fan taraqqiyoti ancha olg'a ketgan bo'lsada, lekin shunday bo'lishdan qat'iy nazar falsafada bu jarayonni mukammal e'tirof etmaydigan oqimlar ham paydo bo'ldi. Shulardan biri irratsionalizm oqimidir. (Irratsionaliz-g'ayriy aqliy ma'noda). Bu ta'limot tarafdorlari inson tafakkurini bilish

imkoniyatlari cheklangandir, deb targ'ib qildilar. Bilish bu intuitsiyaga, botiniy ko'z bilan ravshan ko'rishga, hissiyotga, instinktga bog'liq, deb tushuntirdilar. Ularni fikricha, inson o'z aqli yordamida borliqni tiyran sirlarini bilaolmaydilar. Voqeliklar qonuniyatlardan mahrum, u tasodiflarga boy, ko'r-ko'rona irodaga bo'ysunadigan narsalardir. Bu oqim vakillari Nisshe, Bergson Shpenglerlar bo'lib, ular intuitsiya har qanday tuyg'udan, irodadan, intellektdan ustun turadi, deb tushuntiradilar. Bu falsafa tarafdorlari marksistik falsafani tanqid qilib chiqdilar. Jamiyatni sotsialistik qayta qurishga qarshi chiqqanlar. Irratsionalizmdan farq qiluvchi ratsionalizm tarafdorlari esa, ularga qarshi chiqib inson aqli va farosati, tafakkurini bo'rttirib ko'rsatdilar.

XX asrning 20-30 yillaridagi hayot falsafasini o'rnini, irratsionalizmning ikkinchi varianti sifatida ekzistensializm egalladi. Ekzistensializm (yashash, mavjud bo'lish demakdir) eng nufuzli oqimdir. Aqliy faoliyatni tanqid qiluvchi irratsionalizmga yaqin ta'limotdir. Bu oqimning fikrlari rus faylasuflari Berdyayev va Shestov asarlarida ham uchraydi. Ko'proq birinchi jahon urushidan so'ng Germaniyada paydo bo'lgan.

Karl Yaspers o'zining "Falsafa", "Aql va ekzistensiya", Martin Xaydegger "Borliq va zamon", "Kant va metafizika", "Metafizikaga kirish", Gabriel Marsel "Metafizika kundaligi", "Bor bo'lmoq va ega bo'lmoq", "Odamlar insoniylikka qarshi", Martin Buber "Din va falsafa", Jon Pol Sartr "Borliq va hech nima", "Dialektik aqlni tanqid", Albert Kamyu "Sezif haqidagi afsona", "Isyon haqida mulohaza", "Isyonkor inson" va boshqa asarlarida mavjudlik falsafasi muammolarini turli sohalarini yoritdilar. Ekzistensializmni asosiy tushunchasi ekzistensiya bo'lib, bu tushuncha insonni asosiy, hammadan ko'proq ongsiz dasturini, insonni ichki borlig'ini ifodalaydi. Inson ichki borlig'ini saqlab qolish uchun kurashadi. Agar inson yashashni bema'niligini tushunsa, sezsa ichki borliqqa e'tiborni qaratadi. Ularni fikricha, dahshat va qo'rquv inson yashashini asosini tashkil etadi. Borliq fojiaidir, u mantiqqa xilofdir.

Ta'kidlash lozimki, ekzistensializm falsafasini asosiy diqqat e'tibori insondir. Insonni jamiyatdan begonalashuvi masalasidir. Inson hayotining hozirgi

bosqichida u begonalashish natijasida falokatga yo‘liqishi mumkin. Chunki uning falokat natijasida qo‘rquv his-tuyg‘usi birinchi o‘ringa chiqadi va u jamiyatdan begonalashadi. Shu paytda ham inson o‘zini “Men”ligini yo‘qotmasligi lozim. Eng qiyin paytda ham o‘z hayot mazmunini topishi kerak. Ma’naviy jarayonlar ekzistensializm falsafasida ko‘proq yoritilgan. Inson, deydi ular, o‘z mavjudligini chuqur ma’naviy ziddiyat, parokandalik, holatida anglay oladi. O‘zini “ekzistensiya” (mavjud) tarzida anglayotgan inson o‘z erkini topadi. Bu falsafada insonni noyobligiga e’tibor qaratilgan. Ekzistensialistlar insonparvarlik g‘oyalarini olg‘a surdilar.

Respublikamizda mustaqillik falsafasini taraqqiy etayotganligi, ushbu fikrlarni noyobligini isbotlamoqda. Ming afsuslar bo‘lsinkin, ma’lum tarixiy davrlarda biz ekzistensialistlar ta’limotini faqat tanqidiy nuqtai-nazardan o‘rganib, qoralab keldik, xolos.

Hozirgi zamon ekzistensialistlari o‘lim muammolariga ham diqqatni tortadilar. Hayot bu-o‘limni borlig‘idir. Ma’lumki. inson tug‘ilgandan so‘ng o‘z mavjudligini so‘ngi nuqtasiga qarab boradi. O‘lim, xohlagan paytda hayot ipini uzib yuborishi mumkin. Bu ma’noda ular insonni o‘lim bilan kurashishlarini, hayotni uzaytirish, yaxshilash kabi sohalarni hisobga olmaydilar. Ma’lumki, o‘limning ko‘p qirralari diniy tomondan ham talqin qilinadi. Ayniqsa diniy falsafa bunga ko‘proq e’tiborni qaratadi.

Ekzistensializmning yirik vakillaridan biri Syoren Kerkegor (1813-1955)dir. U o‘zining «Qo‘rqinch va hayajon», «Qo‘rqinch tushunchasi», «Falsafiy qarashlar», «O‘lim xastaligi» kabi asarlarida inson – insonlar faoliyatini aks ettirdi. Bu asarlar kinoyali va adabiy usulda yozilgan bo‘lib, an’anaviy falsafiy bayon qilishdan foydalanmagan. Uning nima demoqchi bo‘lganini aniq tushunish qiyin bo‘lsada, inson hayotidagi hodisalarni ijobiy jihatlarini o‘ta mohirlik bilan bayon qilgan. U inson mavjudligini mohiyati nima, inson hayotida nimalar kerak, kabi savollarga to‘la javob berishga intilgan. Hayot yo‘lining estetik, etik va diniy bosqichlarini tushuntiradi. Estetik bosqich orqali hamma narsalar va uzoq istaklarga moyil istiqbol bilan bog‘liq holatlar orqali tasvirlanadi. Mazkur

bosqichda individ hayotga axloqiy yuksakliklar orqali munosabatda bo‘lmaydi. Bu bosqichda inson passiv kuzatuvchidir. Etik bosqichda esa inson, o‘z yelkasiga majburiyat oladi. Ya’ni ahloqiy iroda turiga asoslanuvchi etik tamoillar to‘g‘risida bosh qotiradi. Diniy bosqichda esa mavjudlik faqat bir individ bilan cheklanmaslik va tirik xudoga ishonch bo‘lishi bilan xarakterlanadi. Diniy bosqichga o‘tish bu noaniqlikka sakrashdir. Inson muayyan-tarixiy xudoga, e’tiqod yordamida, individ universalligida xalos topadi va foniylilikni boqiylikda tushunadi. Umuman K’erkegor falsafasida inson faoliyatiga urg‘u berish bilan birga jamiyat ham unutilmaydi. Axloqiy va diniy jihatlar shaxs hayotida muhim omillar ekanligi tushuntiriladi. Ob’ektiv va sub’ektiv haqiqat jarayonlarining mohiyati tahlil qilinadi. Faylasufning asosiy maqsadi haqiqatlar haqida ilmiy yoki diniy fikrlar bo‘lmasin, ular sohasida biror narsa aytish emas, balki «sub’ektiv» haqiqatning inson uchun muhim ekanligini ko‘rsatish edi.

Yevropa mamlakatlarida, XX asr davomida jamiyat falsafasiga jiddiy e’tibor qaratildi. Natijada turli olimlar paydo bo‘ldi. Ana shunday nazariyalardan birini “industrial va post industrial jamiyat” nazariyasi, deb nomladilar. Bu ta’limotning asoschilari fransuz faylasufi R.Aron va amerikalik sotsiolog siyosatshunos U.Rostoulardir. “Industrial jamiyat” nazariyasida yangi texnologiya ishlab chiqarishni asosini tashkil etadi va uning yordamida hur va farovon jamiyatga o‘tiladi. Bu nazariyaning asosiy mohiyati shundaki, ilg‘or jamiyatni o‘lchovi bu ishlab chiqarishning takomillashishidir. Ishlab chiqarish natijasida mo‘l-ko‘lchilik bo‘ladi.

Bu nazariyaga yaqin bo‘lgan “post industrial jamiyati” nazariyasi kapitalistik jamiyatga nisbatan ustunroq bo‘lgan jamiyatni asoslashga qaratilgan nazariyadir. O‘z navbatida kommunistik jamiyat nazariyasining muqobili sifatida shakllangan.

Yuqorida ta’kidlangan R. Aron va U. Rostoular ta’limotini yuqori bosqichini tushuntiruvchi nazariyadir. Uni ko‘zga ko‘ringan vakillari Bell, Kan, Bzejneskiy, Tofler, Furaste, Turenlardir. Bu ta’limot tarafdorlarining fikricha, jamiyat taraqqiyoti texnik taraqqiyotga bog‘liq. Texnologik determinizm rivoji

jamiyat hayotini belgilaydi. Texnik taraqqiyot birlamchi, iqtisodiyot esa ikkilamchidir, uchinchi jarayon esa fan va maorifdir. Yoki boshqacha aytganda, “post industrial jamiyat” uch bosqichdan 1) texnikaviy, 2) sanoat ishlab chiqarish, 3) fan va maorif yuksak darajada takomil topgan jamiyatni paydo qiladi. Bu bosqichlarda jamiyat o‘zining maxsus rivojlanish xususiyatlariga ega bo‘ladi.

REFERENCES

1. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов, Севинч Акмаловна Тоғаева. ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОБЛЕМ СОЦИАЛЬНОГО СОЗНАНИЯ В ФИЛОСОФИИ. STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS. Vol. 1 No. 2 (2024). P. 52-55.
2. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов, Шавкатова Сарвинозхон Лазиз кизи. РАЗЛИЧНЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИИ ФИЛОСОФИИ. STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS. Vol. 1 No. 2 (2024). P. 60-63.
3. Бахриддин Лутфуллаевич Салимов, Ўралова Дилноза Орифбой кизи. РОЛЬ ФИЛОСОФИИ В ФОРМИРОВАНИИ МИРОВОЗЗРЕНИЯ. STUDYING THE PROGRESS OF SCIENCE AND ITS SHORTCOMINGS. Vol. 1 No. 2 (2024). P. 56-59.
4. Салимов, Бахриддин Лутфуллаевич, Абдусатторов, Фатхулла Хайрулла Ўғли, & Ганибоев, Дилмурод Анваржон Ўғли (2023). ТЕНГЛИК ВА БАХТ ТУШУНЧАЛАРИНИНГ ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРДА ТУТГАН ЎРНИ. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (3), 16-21.
5. Салимов, Бахриддин Лутфуллаевич, Абдухолиқов, Диёрбек Сайрбек Ўғли, & Комилов, Фарходжон Абдусамин Ўғли. (2023). ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРУВЧИ ВА ТАРТИБГА СОЛИБ ТУРУВЧИ МУҲИМ ОМИЛЛАР. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3 (3), 41-46.

6. Салимов , Б. Л., Файзиев , С. Ф., & Қурамбаев , Ж. (2022). ЕВРОПА ОЛИМЛАРИНИНГ АСАРЛАРИДА ИНСОН ВА ИЖТИМОЙ
7. МУНОСАБАТЛАРНИНГ ЎЗARO АЛОҚАДОРЛИГИНИНГ ТАҲЛИЛИ. Journal of Integrated Education and Research, 1(6), 44–50.